

TANZİMAT DEVRİ SANAYİ KRİZİ**Dr. A. Zeki MEMİOĞLU*****ÖZET**

Sanayi toplumların refah seviyelerinin belirlenmesinde, itibar kazanmasında, milletlerarası ilişkilerde rol oynayan önemli bir faktördür. Ülkelerin gelişmişlik tasnifi sanayi güçlerine göre yapılır. Bu sebeple Tanzimat dönemindeki sanayileşmemiz yeni bir şekle bürünmüş; Batı'nın fikir ve düşünce hayatının alınmasına paralel olarak geliştirilmek istenmiştir. Hatta Batı tipinde kalabalık işçi istihdam eden müesseselerin kazandırılmaya çalışıldığı bir dönem olmuştur.

Geniş bir yapı değişikliğini gerektiren bu teşebbüsler tam hedefine ulaşamamış; ardından zararlı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Bütün çalışmalar olumsuzlukla neticelenmesine rağmen bunlar Cumhuriyetten sonra meyvelerini verecek olan teşebbüslerin ilk adımını oluşturur.

1- 18. Asrın Sonlarına Doğru Osmanlı Sanayii'nin Gerilemesi:

Kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti Avrupa ile çatışma halindeydi. Bu çatışma içerisinde gelişen ilişkilerinde görülen özelliklerinden birisi, Osmanlıların kendilerini her bakımdan Avrupalılar'dan üstün kabul etmeleriydi. Osmanlılar askerî ve ekonomik yönden Avrupa devletlerinden, hatta Müslüman devletlerden üstündü. Maden yatakları, ticaret yolları ve bunların dışında savaşlardan elde edilenler Osmanlılar'ı güçlü kılıyordu. Osmanlı yöneticileri devletlerini iki kıtanın, iki denizin, iki dinin, iki alemin efendisi olmaya aday sayacak aşırı bir büyüklük duygusu içindeydiler.¹

İmparatorlukta tarım ve askerî düzen birlikte yürüyordu. Ordu ve idare mekanizması dışarıdan sağlanan gelirlerle ayakta tutulmaktaydı. Çünkü tımar ve zeametlerden gelen ve ele geçirilmiş olan yerlerden alınan vergilerle, asker aylıkları ve devlet harcamaları karşılanmaktaydı. "Savaş harcamalarının geri kalanı" ise ele geçirilen ülkelerden ganimetler ya da cizyelerle sağlanıyordu. Toplumsal üretim

* Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Öğr. Üyesi.

1 Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ank. 1973, s. 33; Ali İhsan Gencer, Bahriye'de Yapılan İslahât Hareketleri ve Bahriye Nezaretinin Kuruluşu (1789-1867), İst. 1985, s. 29.

düzeyini ordunun savaş gücü belirliyordu. Savaşlar ayrıca sosyo-politik sistemi de beslemekteydi. Toplum bütünlüğünü korumak için dış genişlemenin maddi kazançları gerekli olduğundan, toplumun üretim sistemine askeri üstünlük yön veriyor ve bulunduğu seviyeyi koruyordu. Üretim, aslında var olan ve hatta daraltılabilecek olan sınırların, İhtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde değildi.

Daha 16. Yüzyılda Batı'da tülkeye ucuz gümüşün girmesi, Türk parasının değerini altüst etmişti. Orta ve Güney Amerika'da gümüş madenlerinin bulunması ve aynı zamanda gümüşün daha rasyonel yöntemlerle elde edilebilmesi için yapılan olumlu çalışmalar, uluslar arası gümüş fiyatının düşmesine sebep oldu. İç pazarın üretim hacminin hemen hiç artmadığı Osmanlı tülkesine ucuz gümüşün girmesi, henüz 16. Yüzyıldan bu yana gümüş paraların satın alma gücünün hızla düşmesine yolaçtı. Bu dış faktörler duraklama halinde bulunan Türk feodalizmini olumsuz olarak etkileyecekti. Burada ayrıca "yurda değerli madenler girmesinin iç düzeni etkilediği" sözünü de geçmelidir.²

Savaşların yol açtığı sarsıntıların yanı sıra toprak kayıpları, devlet gelirlerini ve orduyu besleme imkânlarını kısıtlıyordu.³ Öte yandan para ihtiyacı önemli ölçüde artıyor, sipahilerin yerine ücretli askerlerin getirilmesi, birliklerin yeniden donatımı ve orduyu modern silâhlara kavuşturma mecburiyeti, devlet maliyesini içinden çıkılmaz ekonomik güçlüklerle düşürüyordu. Bu sebeple devlet, vergi kaynaklarını ve topraklarını belirli tutarlar karşılığında şahıslara dağıtma yoluna gidiyor; ancak bu da feodal sistemin, eskiden olduğu gibi, işlemesine yetmiyordu. Bu toprak ve vergi kaynaklarını işletenler kendilerine bağlı olanlardan istedikleri kadar para sızdırıyorlardı.

Başlangıçta Osmanlı sistemi bir sipahi sınıfının vergi toplayıcısı olarak fonksiyonunu ifa etmesine dayanıyordu. Sipahilere verilen tumar, zeamet ve haslara karşılık onlar, bir taraftan topladıkları öşürü kendilerine mal ediyor, diğer taraftan da sefer sırasında sınırlı sayıda stüvariye emre amade kılacaklarını vaad ediyorlardı.

Toprağın mülkiyeti devlette kalıyordu. (Rekabe) Zamanla teşkilâtlanmış Avrupa ordularına karşı süvari sınıfının önemi azaldı. Nispeten daha disiplinli ve bir merkezde teşkilâtlandırılan bir piyade ordusuna ihtiyaç hasıl oldu. Bu piyade ordusu maaşla tutulduğu için devletin yeni bir gelir sağlaması lâzımdı. Bu ihtiyaç da devletin topraklarını artık sipahilere vermemesi, vergi toplama fonksiyonunun bu mültezimler sınıfına bırakılması şeklinde giderilmeye çalışıldı.⁴ Toprakların kiraya verilmesi, tülkeyi çöküşe daha hızlı yaklaştırıyordu. Çünkü tek tek bireyler genel üretimi artırma çabaları gösteremez oluyor, öte yandan bu bölgelerde başına buyruk

2 Kurt Steinhaus, Atatürk Devrimi Sosyolojisi (Çev: M.Akkaş), İst. 1995, s. 29.

3 Yusuf Akçura, Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Devri, Ank. 1985, s. 7.

4 Şerif Mardin, "Tanzimattan Cumhuriyete İktisadî Düşüncenin Gelişmesi", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. III, İst. 1985, s. 618.

otoriterlerin doğmasını da kolaylaştırıyordu. Merkezî hükümet bu otoritelere artık söz geçiremez olmuştu. Bu şartlar altında toplumun maddî varlığına el atmak zorunlu oluyordu. Türk toplumu salt ülke verimliliği ile ayakta durabilecek durumda değildi. Kendilerinden ekonomik, teknik ve dolayısıyla askerlik yönünden üstün olan dış güçlerle her karşılaşma Osmanlılar'ın toplum sistemlerini sallantıya uğrattıyordu.

Osmanlı eski sanayiinde iş hayatını düzenleyen ve denetleyen loncalar bulunuyordu. Lonca kuvvetli bir gelenek ve disiplin ifade etmekle beraber bir nevi tekel demektir. İşçiler ustalarla uzlaşmak zorunda idiler. Bu sebeple iş kaidelerinin değiştirilmesini veya daha mükemmel hale getirilmesini düşünmek adeta imkânsızdı. Böyle bir durum sanayiinin ve ticaretin gelişmesi için elverişli değildi.⁵

17. yüzyılda bir takım teknik usullerin kopya edilmesi ve bazı devlet imalathânelerinin faaliyete geçmesi, sadece Türk silâhlı kuvvetlerini modern araçlarla donatmaya yetiyor; teknolojinin duraklaması da böylece fark edilmiyordu. Buna rağmen 17. Yüzyıl sonlarında oldukça iyi durumda olan Osmanlı sanayii henüz 18. Asrın sonlarında ciddi bir şekilde sarsılmamıştı. Bilhassa mühim şubeleri olan pamuk ve ipek imalâtı, durumunu esas itibarıyla koruyordu. Memleket bu tarihte ihtiyacı olduğu pamuk ve ipekli mamulleri kendi üretimiyle temin ettiği gibi, bu maddelerden hâlâ bir hayli ihracat da yapıyordu. 18. Asrın sonunda Fransa ile Osmanlı Devleti arasındaki ithâlât ve ihracat bu hususta bize açık bir fikir verebilir.⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayii, hâlâ mensucat ve iplik ihracatçısı durumunda bulunmakla beraber eski kuvvetine sahip değildi. Sanayi daha çökmemiş olmakla beraber, genellikle geri kalmış, gelişmeleri takip edememişti. Özellikle Avrupa'da yeni kurulan veya son zamanlarda gelişen bazı imâlât şubelerinin memlekette kurulmadığı anlaşılıyor. Avrupa'nın bu yeni sanayiinin ürünlerine rağbet gittikçe arttığından, hariçten ülkeye yünlü kumaşlar, hırdavat, şeker, kâğıt, saat gibi birçok sanayi maddeleri gelmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun ihracatında en mühim rolü ham madde oynuyordu. Ham pamuk ve yün ihracatı mensucat ihracatına nazaran çok daha büyük bir öneme haizdi. Ancak Osmanlı sanayii ülkenin

5 Gelişmeyi güçleştiren diğer bir müessesede Gediklerdi. Tanzimata gelinceye kadar, bütün sanayi ve ticaret çalışmaları Gedik usulüne tâbi idi. Gedik, sanayi ve ticaret dallarına giren işlerden birini görmek, imtiyâz ve selâhiyeti demektir. Sanayi ve ticaretin bütün bölümlerinde mevcut olması lâzım gelen iş evlerinin yerleri ve sayısı tespit edilmiş ve bu evlerde çalışacak olanların sayısı da sınırlandırılmıştı. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VI, Ank. 1976, s. 238.

6 Fransa 1788 yılında Türkiye'den 2.3 milyon livre kıymetinde pamuklu bez ithal etmiştir. Türkiye'den vâki olan ipekli mensucatı ithâlât 1789'da pek ağır gümrük resimlerine rağmen 187.000 livreye yükselmiştir. Buna karşılık Fransa'nın Türkiye'ye pamuklu ihracatı yok gibidir. Ömer Celâl Sarc, "Tanzimat ve Sanayiimiz", Tanzimat I, İst. 1940, s. 424.

ihtiyaçlarını temini bakımından ve ihracat bakımından eski önemini kaybetmiş, fakat henüz çöküş yoluna girmemişti.⁷

Osmanlı sanayiinin Napolyon harplerinin sonuna kadar bu durumu muhafaza etmiş ve kesin gerileme, kuvvetten düşme devresine ancak 1815-1820 yıllarında girmiş olması muhtemeldir. Çünkü makine her ne kadar 18. Asrın sonlarında sanayie nüfüz etmişse de makine mamullerinin ancak Napolyon harplerini takip eden ilk "kapitalist" gelişme devresinde (1818-1825) dış piyasaları ıstılâya başladığı malümdür. Her halde 1825-1830 yıllarında sanayiimizin büyük bir buhran içinde bulunduğu görülmektedir. Osmanlı sanayiinin bel kemiğini teşkil eden pamuklu imalâtı Manchester Fabrikalarının⁸ ezici rekabetine maruzdur. Ülkemizi bu tarihlerde gezmiş olan David Urganhart'ın kitabında bu buhranın birçok canlı misallerini bulabiliriz. David Urganhart, 1830'ların başından 1837'ye kadar İngiliz elçiliğinde başkâtip olarak vazife yapmış ve Balta Limanı Antlaşmasının (1838 tarihi ticaret antlaşması) bütün hazırlık aşamalarında önemli rol oynamıştı. Kendini Osmanlı ülkesine bağlayan hayranlık duygularının esasını, ülkede dolaylı vergilerin olmadığı şeklindeki kanaatiydi.

Başka bir ifadeyle David Urganhart Adam Smith'in kaldırılmasını tavsiye ettiği devlet müdahalelerinden Osmanlı Devleti'nde hiç birinin bulunmadığına ve binâenaleyh ülkenin serbest ticaret için ideal bir yer olduğuna inanıyordu. Urganhart bütün bu tezlerini Turkey and Its Ressources adıyla 1833'te yayımladığı kitabında açıklıyordu. O zamandan itibaren de bütün enerjisini Türkiye'yi serbest ticaret merkezi yapmağa hasretmişti.⁹

⁷ Sarc, A.g.m., s. 425.

⁸ Tanzimat devrinde Anadolu'da özellikle İngiliz dokuma sanayii için son derece mühim bir madde olan pamuğun Osmanlı topraklarındaki üretimi artırmak için İngilizler 1940'da faaliyete geçtiler. Gazetenin İngiliz olan sahibi vasıtasıyla Ceride-i Havadis'de bu konuda neşriyatta bulunmuşlardı. Zira İngiliz dokuma sanayiinin merkezi olan Manchesterli fabrikatörler, o zamana kadar pamuğun büyük kısmını temin ettikleri Amerika'ya bağımlı olmanın tehlike yaratabileceğini anlamışlar ve pamuk ziraatinin gelişmesi için Osmanlı üreticisine her türlü yardımı yapmayı bir vazife olarak görmeye başlamışlardı. Hatta Anadolu'yu dolaşarak pamuk ekimine elverişli yerleri tespit ve karşılık pamuk tohumu dağıtmayı teklif etmişlerdi. Amerikan iç harbinin çıkışından sonra Osmanlı pamuğunun giderek önem kazanması dolayısıyla Devlet de pamuk üretiminin artırılması ve kaliteli pamuk yetiştirilmesini teşvik maksadıyla pamuk tohumu getirttiği gibi, diğer bazı tedbirler de almıştı. İngiliz tüccarlarından Gout 1863'te İngiltere'den yeni ırır makineleri getirerek İzmir'de bir fabrika kurdu, Bunu Aydın ve Menemen'deki fabrikalar ile diğer İngilizlerin kurdukları ırır fabrikaları takip etti. Mübahat S. Küttükođlu, "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", 150. Yılında Tanzimat, (Haz: H. Dursun Yıldız), Ank. 1992, s. 107.

⁹ Mardin, A.g.m., s. 621.

II- 19. Yüzyılda Politikada Olduğu Gibi Ekonomi ve Sanayide de İnsiyatifin Batı'ya Geçmesi :

18. yüzyıl başlarında Batı'da buhar kuvveti ve buharlı makinelerin sanayide kullanılması 19. Yüzyılın başlarından itibaren servetin artmasına ve yığılmasına sebep oldu. Böylece Batı'nın Dođu'ya karşı korkunç üstünlüğü ortaya çıktı. Dođu'nun küçük sermaye ve sanayi seviyesinden yükselemeyerek sermaye ve sanayi sahasında, yani siyasî ve sosyal hayatın ruhu demek olan bir sahada, Dođu Batı'dan çok geri kalmıştı.¹⁰ Bu gelişmelere rağmen 19. Yüzyılın başlarına kadar Osmanlı sanayii yine de iç Pazar ihtiyacını büyük ölçüde karşılayabilecek güçteydi. İngiliz tekstil sanayiindeki hızlı gelişme İngiltere'yi yeni Pazar ve hammadde kaynakları bulma gibi iki önemli mesele ile karşı karşıya getirdi. Sanayi inkılabının ilk yılları Napolyon savaşlarına rastladığından fazla üretim kolayca Pazar bulmuştu. Bu savaşlar esnasında Avrupa'da Pazar bulabilen İngiliz malları, müteakip yıllarda yeni pazarlar aramak mecburiyetinde kaldı. Avrupa devletleri ucuz ve kaliteli İngiliz mallarının rekabetine karşı çeşitli tedbirler alınca, İngiliz tüccarları nispeten uygun şartlar taşıyan Avrupa dışı pazarlara, bu arada Osmanlı pazarlarına geldiler. Ne var ki, 1820'li yıllardan itibaren gittikçe çoğalan İngiliz ihracatına ve ithalatına karşı Osmanlı pazarlarında uygulanan dahili gümrükler ve inhisar (tekeli) usulü, önemli sayılacak engeller teşkil etmekteydi. Başka bir ifadeyle İngiliz malları Osmanlı pazarlarında bir takım vergilere tabi tutulmaktaydı ki, bu da onların rekabet gücünü zayıflatmakta ve sürümünü azaltmaktaydı.¹¹

Diğer taraftan yine İngiliz tüccarları istedikleri malı alamamaktaydılar. Bu uygulamalar İstanbul'daki yabancı elçilerin, özellikle İngiliz elçisinin şikayetlerine sebep olmuştu.

Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa isyan ederek Sultan II. Mahmud'un tahtını tehlikeye sokunca, İngiltere için Babiâli'ye istediklerini kabul ettirebileceği güzel bir fırsat doğmuş oldu. Bilindiği gibi Mehmed Ali Paşa, Yunan ayaklanmasından sonra isyan ederek İstanbul üzerine yürümüştü. Ordusu Konya'da ağır bir yenilgiye uğrayan Sultan II. Mahmud, Rusya'yı yardıma çağırarak onunla 1833 yılında Hünkâr İskelesi Antlaşmasını imzaladı. Antlaşma, bir önsöz, altı açık ve bir kapalı maddeden ibaretti. Önsözde Türkiye ile Rusya arasında kurulmuş olan barış sistemi ile iyi geçim zihniyetinin devamı için iki devletin bu antlaşmayı savunma maksadıyla imzaladıklarına işaret edilmekteydi.¹²

Rus nüfuzunun Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşmesini Dođu Akdeniz'deki çıkarları bakımından tehlikeli bulan İngiltere, Mısır meselesinin

¹⁰ Akçura, A.g.e., s. 9.

¹¹ Rıfat Önsoy, Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Ank. 1988, s. 25.

¹² E.Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.V, Ank. 1994, s. 137.

özümünde Padiřah'a yardım etmek üzere devreye girdi. Buna karşılık inhisar usulü yerinde kullanılan "yed-i vâhid usulü"¹³ Osmanlı İmparatorluğu'ndan kaldırılacaktı. İngiltere Padiřah'a Mısır üzerindeki nüfuzunu kullanmakta yardımcı olacak, aynı tekellerin Mısır'da da kaldırılmasını sağlayacaktı. Böylece Mısır ordu ve donanması önemli bir gelir kaynağından mahrum kalacaktı. Neticede İngiltere Mısır meselesinin hallinde yardım teklif edince Bâbıâli İngiliz isteklerini kapsayan bir ticaret antlaşması imzalamaya razı oldu.¹⁴

16 Ağustos 1838 tarihinde imzalanan Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması özet şekliyle şöyledir:

1. a) Bundan önceki ticari antlaşmalarda mevcut olan ihraç yasakları,
- b) Çeşitli emtia üzerine konulan "yed-i vâhid" sistemi,
- c) Satın alınan malların bir yerden diğere yere nakli için gereken tezkere sistemi kaldırılıyordu.

2. İngiliz tüccarı "en çok müsaadeye mazhar millet" vasfını kazanıyor ve memleket dahilinde her türlü ticaretten "en çok müsaadeye mazhar yerli tüccarlar"la aynı haklara sahip oluyordu.

3. İngiliz tüccarının % 3 ihraç resmi haricinde şimdiye kadar çeşitli adlarla alınmakta olan dahili gümrüklerin hepsinin yerine geçmek üzere ihracatta % 9, ithalatta ise % 2 ödenmesi kabul ediliyor, böylece ihraç mallarında ödenecek gümrük $\% 9 + \% 3 = \% 12$, ithal mallarında ise $\% 3 + \% 2 = \% 5$ oranında tespit edilmiş oluyordu.

4. İngiliz tüccarı diğere memleketlerden getirilen malların da serbestçe ticaretini yapma hakkını elde ediyordu.

Böylece İngiltere ile 1838'de imzalanan ticaret antlaşması, İmparatorluğun Avrupa kapitalizminin politik-ekonomik mantığıyla bütünleşmesini kurumlaştıran ilk adım oldu. Osmanlı toprakları yabancı mallar için âdeta açık Pazar

¹³ Tanzimat öncesinde ticareti kısıtlayıcı başka bir yöntem, "yed-i vâhid usulü", diğere bir deyişle ürünün alım-satımını üzerine devlet tekeli konmasıydı. Önce Afyon'a uygulanan yed-i vâhid, sonra ipek, tahıl, zeytinyağı, pamuk, tiftik, yapağı gibi malları da kapsadı. 1838-1846 arası yürürlüğe giren ticaret sözleşmeleriyle "yed-i vâhid" kaldırıldı; dış ticaret kapsamına giren mallar iç gümrüklerden bağışık tutuldu. Zafer Toprak, "Tanzimat'tan Sonra Dış İktisadi Politika", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.III, İst. 1985, s. 668-669; M. Zeki Pakalın, Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. III, İst. 1993, s. 615.

¹⁴ Önsoy, A.g.e., s. 15.

haline getirildi. Yabancı rekabetine dayanabilecek güçte olmayan Osmanlı sanayii bir dağılma dönemine girdi.¹⁵

Bu gerileme ve ardından dağılma önce imparatorluğun Avrupa topraklarıyla büyük şehir ve ticaret merkezlerinde görüldü. Yabancı rekabetine daha çok Osmanlı sanayiinin esasını teşkil eden pamuklu sanayi maruz kaldı. Bunu yünlü ve ipekli dokumalar takip etti. İç pazarlara yerli sanayii bir süre daha hakim olduysa da, 1860'lı ve 1870'li yıllarda bilhassa demiryolları inşasıyla buralarda Avrupa mallarının istilasına uğradı. Neticede ticaret dengesi büyük ölçüde imparatorluk aleyhine değişerek, Osmanlı ekonomisi kapitalist dünya ekonomisinin tam bir uydusu durumuna geldi.¹⁶

1838 yılında İngiltere ile akdedilen, daha sonra diğer devletlere de teşmil edilen Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması ülke içinde ve dışında yankı uyandırdı. Çünkü 1838 tarihi, Osmanlı ekonomisinin açılış sürecinde bir dönüm noktası olmuştu.¹⁷ Antlaşma ilk taraf devlet olan İngiltere'de memnuniyetle karşılanmış; nitekim İngiliz Dışişleri Bakanı 1849 yılında Avam Kamarası'nda bu durumu "Ticaret münasebetlerinde Osmanlı Devleti diğer bütün devletlerden daha fazla serbest müsaadelerde bulunmuştur." şeklinde dile getirmişti.¹⁸

Fransa da 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'ndan memnun kalmadı. Bir ticaret antlaşması için müzakerelere hazır olduğunu bildirdi. Fransa temsilcisi Amiral Roussin ile Bâbüali temsilcileri Başvekâlet Müsteşarı Kâni Bey, Hariciye Müsteşarı Nuri Efendi arasında yapılan müzakerelerden sonra, "İngiliz

¹⁵ Çağlar Keyder, "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. III, İst. 1985, s. 642; Osmanlı Devleti'nin ekonomik çöküşünü sadece 1838 ve müteakip ticaret antlaşmalarında aramak yanlıştır. Osmanlı ekonomisinin çöküşü geniş boyutları olan bir olaydır. Bu bakımdan konunun 18. Yüzyıla kadar geriye giderek siyasal yönleriyle tartışılması gerekir.

1760-1840 yılları arası Osmanlı İmparatorluğu'nun en buhranlı dönemlerinden birisi olup, yaklaşık her iki yılda bir savaş ve ayaklanma olmuş, bunun neticesinde devlet, toprak kaybetmiş ve işgücü oluşturan gençler cepheye gönderilmiş. Bu yüzden tarımda verim azalmış, san'at ve ticaret gerilemiş, kaybedilen topraklar ve patlak veren isyanlar sebebiyle gelirler azalmıştır. 19. Yüzyılın ortasından itibaren kalabalıklaşan bürokratların giderleri, ıslahâtla birlikte ortaya çıkan kılık-kıyafet değişiklikleri halka ilave vergiler getirmiş; halkın geçim sıkıntısı artmış, insanlar işini gücünü kaybetmiş, istikrarsızlık iktisadî hayata aks edip, gerilemesinde ciddi sebep teşkil etmişti. Önsoy, A.g.e., s. 36; Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, C. IX (Yay: M.Münir Aktepe), İst. 1984, s. 175-176.

¹⁶ Önsoy, A.g.e., s.25.

¹⁷ Şevket Pamuk, "19. Yy.'da Osmanlı Dış Ticareti", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. III, İst. 1985, s. 653.

¹⁸ Önsoy, A.g.e., s. 27.

ticaret Antlaşması” şartları üzerinden on maddelik bir antlaşma 25 Kasım 1838 tarihinde imzalandı. Fransız tarifesi ise 6 Nisan 1839’da yürürlüğe girdi.

Ruslarla da Osmanlı-Rus Ticaret Antlaşması 20 madde üzerinden 30 nisan 1846’da imzalandı ki, bu antlaşma Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması üzerinden yapılanların sonuncusu oldu.

Avusturya Hükümeti Osmanlı eyaletlerinden Eflak, Boğdan ve Sırbistan’da bazı imtiyazlara sahip olarak ticaret yaptığından yeni bazı imtiyaz talebinde bulundu ve bu eyaletlerin İngiltere ile yapılan antlaşmanın kapsamına dahil edilemeyeceğini ileri sürdü. Ancak bu istek, Bâbüâli tarafından uygulamada zorluklar çıkaracağı ve bu eyaletlere Rus ve Avusturya nüfuzunun yerleşmesine sebep olacağı endişesiyle reddedilirse de, Rusya’nın Avusturya’yı desteklemesi üzerine Eflak, Boğdan ve Sırbistan’ı yeni uygulama dışında bıraktı ve 1838 ticaret antlaşmasının yerine kaim olan 1861 ticaret antlaşmasında ayrı bir statüye bağlandı. Ne var ki, bu uygulama adı geçen eyaletlere Rus ve Avusturya nüfuzunun yerleşmesini kolaylaştırmış ve İmparatorluktan ayrılma duygularını kuvvetlendirmişti. Avusturya, yeni bir antlaşma yapılıp yürürlüğe girinceye kadar kendi tüccarına da İngiltere ile yapılan ticaret antlaşması şartlarının tatbik edilmesine razı oldu.¹⁹

19. yüzyılda politikada olduğu gibi ekonomide de insiyatif Batı’ya geçmişti. Bunun neticesinde başta İngiltere olmak üzere seri üretime geçen Avrupa devletleri diğer ülke pazarlarını denetimlerine aldılar. Bu itibarla ticarete üstünlük Fransa ve İngiltere gibi devletlere geçti. Bilhassa yabancıların Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ticari faaliyetlerini sınırlayan tahditler 1838 antlaşmasıyla kaldırılınca, yabancı mamullerin Osmanlı pazarlarına yerleşmesi daha da kolaylaştı. Avrupa’nın ucuz ve kaliteli mamulleri Osmanlı pazarlarında yerli mallarla rekabete girerek onun iç Pazar alanlarını daralttı. Diğer taraftan Avrupa’nın gelişen sanayii hammaddeye olan talebi artınca, Osmanlı İmparatorluğu dış pazarlara açıldı. Ne var ki, üretim iç ve dış Pazar ihtiyacını karşılamayınca yerli sanayi hammadde bulmak gibi bir problemle karşı karşıya geldi.

III. Tanzimat Yönetiminin Sanayii Kurtarma Teşebbüsleri:

Osmanlı yöneticileri, Avrupa dışındaki diğer bazı devletler gibi, Avrupa’nın ilerlemesini ve aradaki mesafenin kolay aşılamayacağını sanayi devriminin ortaya çıkardığı yayılmacı politikalar ile askeri ve ekonomik gücün üstünlüğünü görünce, bu gücün coğrafi yakınlığı ve kuşatıcılığı karşısında hayli bocalamışlardı. Bu bakımdan Bâbüâli imparatorluğun yarı sömürge haline getirilmesine uzun süre seyirci kaldı. Tanzimat yönetimi, imparatorluğun içinde bulunduğu bu kötü ekonomik duruma, devletin uzunca bir barış dönemine girdiği 1840’lı yılların ortalarına doğru çözüm aramaya koyuldu. Bu dönemde yapılan çalışmaları iki dönemde incelemek mümkündür:

¹⁹ Önsoy, A.g.e., s. 29.

I. Dönem : 1840-1860 yılları arası

II. Dönem : 1860-1876 yılları arası.

1840-1860 yılları arasında uzanan ilk dönemde, devletçiliğin ağır bastığı, yani devletin eskiden olduğu gibi ihtiyacı olan malları üretmek amacıyla fabrikalar kurma veya mevcutları modernize etme politikasının takip ettiği görülür.²⁰ Devletin bu teşebbüsü Batı'daki üretim usullerinin Osmanlı geleneksel üretim usulüne üstünlüğünün anlaşılmaya başladığı bir döneme rastlamaktadır. Başka bir ifadeyle bu teşebbüs Avrupa devletlerinin Osmanlı pazarlarını ele geçirmek için mücadele verdikleri bir sırada karşı tedbir olarak düşünülmüştü. Ne var ki, çeşitli iç ve dış sebeplerle Tanzimat yönetiminin bu politikası başarılı olmadı; 1860(lı yılların başında büyük ölçüde terkedildi. Buna rağmen çalışmalar sayesinde tülkeye, Feshane (1850'lerin başında adı Basmahane-i Âmire olur), İzmit Çuha, Hereke ve Bakırköy Fabrikaları gibi tesisler kazandırıldı.²¹

Devletçilik ağırlıklı sanayileşme politikasının bekleneni vermemesi üzerine 1860'lı yılların başından itibaren Osmanlı esnafını güçlendirmeye yönelik bir takım tedbirler alındı ki, şu şekilde özetlemek mümkündür:

a) İthal gümrüğünün artırılması,

b) İmparatorlukta üretilen malların kalite, çeşit ve fiyatlarını göstermek, üreticinin sorunlarını tespit etmek amacıyla İstanbul'da bir sergi açılması,

c) İslâh-ı Sanayi Komisyonu'nun kurulması ve şirketlerin teşekkülü,

d) İstanbul Sanayi Mektebi'nin açılması.

1838 yılında önce İngiltere ile akdedilen, daha sonra da diğer Avrupa ülkelerine ayrıca uygulanan ticaret antlaşması hükümlerine göre, Osmanlı Devleti ithalattan % 5, ihracattan % 12 gümrük almaktaydı. Osmanlı ekonomisinin içinde bulunduğu şartlar gözönüne alınmadan tamamen serbest ticaret esaslarına göre hazırlanan bu antlaşmanın, ülkenin iktisadî menfaatlerine aykırı olduğu görüşü çok geçmeden ağırlık kazanmış ve 1861'den itibaren ilgili devletlerle yapılan yeni ticaret muahedelerinde ithal gümrüğü % 8'e yükseltilmiş, ihraç gümrüğünün ise heryıl % 1 azaltmak suretiyle sekiz yıl sonunda % 1'e indirilmesi kabul edilmiştir. Bu teşebbüs yerli sanayii yabancı mamullerin rekabetinden korumak gayesiyle devlet tarafından alınmış ilk tedbir olması bakımından önemlidir.

Ülke ürünlerini teşhir etmek, üreticinin meselelerini tespit etmek amacıyla, uluslararası nitelikte iki sergi 28 Şubat 1863 tarihinde İstanbul'da açıldı. Bu sergi sayesinde çeşitli bölgelerin üretim kapasitesi ve kalitesini tespit etmek

²⁰ Önsoy, A.g.e., s. 47.

²¹ Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C. V, İst. 1985, s. 1345.

mümkün olmuş, esnâf, san'atkâr ve iş adamları birbirleriyle tanışmış ve devlet ricaliyle yaptıkları görüşmelerde problemlerini dile getirmek fırsatını bulmuşlardı.²²

Bu dönemin diğer önemli bir teşebbüsü "İslâh-ı Sanayi" Komisyonu'nun kurulmasıdır. Avrupadaki benzerlerine göre kurulan komisyon, ilk iş olarak durumu gündен güne daha da bozulan küçük esnafi şirketler halinde birleştirmeye meselesine eğildi. Yođun bir çalışma döneminin sonunda simkeşleri, debbağları, saraçları, kumaşçıları, dökümcüleri ve demircileri şirketler halinde birleştirmeye muvaffak oldu. Ancak alınan olumlu neticelere rağmen devletin ekonomik politikasında istikrarsızlıklar yüzünden büyük ümitlerle kurulan bu komisyon 1874'de feshedildi.

İstanbul Sanayi Mektebi, sanayi tesislerinde öteden beri ihtiyaç duyulan kalifiye elemanı yetiştirebilmek gayesiyle Tanzimat döneminde açılan eğitim kuruluşlarından birisidir. Temeli Mithat Paşa tarafından 1863 yılında Niş'te kurulan İslahhâne'ye dayanan İstanbul Sanayi Mektebi, 1868 yılında başlamıştı. Eğitim süresi beş yıl olan İstanbul Sanayi Mektebi'nde demircilik, marangozluk, dokumacılık, makine tamirciliği, mimarlık, terzilik, kunduracılık, mücellitlik gibi sanatlar öğretilmekteydi. Bu okulların sayısı zamanla artarak bütün ÷lkeye yayıldı ve sanayileşme konusunda önemli görevler ifa ettiler.²³

IV- Türk Sanayii'nde Tanzimat Yönetiminin Başarısızlığı :

Tanzimat döneminde sanayileşme konusunda başarı sağlanamadı. Bu hareketin en hararetle taraftarları bile Tanzimatın esasen zayıf olan Türk sanayiini sarstığını ifade ederler. Hatta bu konuda günümüzde olduğu gibi "mutlakiyetçiliği yerine, halkı temsil eden bir rejim kurulabilmiş olsaydı, Batı ÷lkeleriyle açılan yeni ekonomik ilişkiler Osmanlı halkının çöktüşünü değil, kalkınmasını sağlayabilirdi" görüşünde olanlar da mevcuttur.²⁴

Tanzimat hareketi yüksek mazisi bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun, içinde zamanla her sâhada meydana gelen çöktüntünün giderilmesinin ve Batı'da hızla ilerleyen medeniyete ayak uydurabilmek için devletin hemen hemen bütün müesseselerinin yeniden ele alınmasının, düzenlenmesinin ifadesi idi. Bununla beraber bütün gayretlere rağmen bilhassa devlet yönetimindeki ahlâki çöktüntü sebebiyle istenilen netice tam mânasıyla elde edilememiştir.²⁵

Her tarihi konuda olduğu gibi, Tanzimat bahsinde de yaptığımız tenkitlerle haksızlık payının bulunduğunu unutmamak gerekir. O döneme göre

²² Önsoy, A.g.e., s. 126.

²³ Önsoy, A.g.e., s. 126.

²⁴ Berkes, A.g.e., s. 257.

²⁵ A.Cevad Eren, Tanzimat, İA, C.II, İst. 1993, s. 764.

tenkidi mümkün olmayan politikalar da elbette mevcuttur. Şunu da unutmamak lazımdır ki, sanayiinin can damarı ekonomiyle ilgili bilgilerin ülkemize girişi Tanzimattan sonradır. Yani 20. yüzyılın başlarına rastlamaktadır.²⁶

Bilindiği gibi sanayileşme herşeyden önce bazı maddi ve gayri maddi şartların varlığına bağlıdır. Maddi şartlar arasında işlenecek hammadde ve ara malları, girdi ve çıktılarını kolayca taşınmasını sağlayacak ulaşım şebekesi, haberleşme tesisleri, sanayi kuruluşlarının sermaye ihtiyaçlarını karşılayacak kredi müesseseleri, enerji ihtiyacını karşılayacak alt yapı tesisleri ve mamullerin satılacağı pazarlar bulunmaktadır. Gayri maddi şartlara gelince, bunların başında sanayi tesislerinin kurulması ve işletilmesi için belli bir seviyede teknoloji, bilgi birikimi ve işletmecilik gelmektedir.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda bunların çoğunun henüz bulunmadığı düşünülürse, Tanzimatçıların başlattığı sanayileşme hareketinin neden hedefine ulaşmadığı kendiliğinden anlaşılır. Buna rağmen bu teşebbüs daha sonra başlatılacak olan sanayileşme hareketi için bir adım olmuştur.

Bütün olumsuzluklara rağmen, Tanzimat taraftarları sanayileşme politikasının hezimetinin arkasında insan faktörünün birinci sırada geldiği idrâki içindedirler. Onlara göre, bu durumdan kurtulmak için, yapılması gereken iş, bütün Türklere çalışma sevgisini aşımak, israfı önlemek, Batı'nın zenginliğinin şansa ve büyüklere sahip olmaktan ileri gelmediğini ve insanın kendi geleceğini pek ala tayin

²⁶ A. Smith (1723-1790) tarafından bastırılan ve D. Richardo (1772-1823) tarafından 1815-1820'lerde tamamlanan klasik iktisat teorisi iç ve dış ticarete serbestliği önermektedir. Bu doktrine ilk itirazlar sanayileşme alanında İngiltere'yi 30-40 yıl geriden takip eden Almanya'dan, bir Alman iktisatçısı F. List (1789-1846)'ten 1830-1840 döneminde yükseldi. List sonradan meşhur olan geçici himaye teorisini o zamanlar ileri sürdü. Tanzimatçılar Smith'e göre milletlerin servetindeki artışları tayin eden faktörlere ait klasik görüşler hakkında fikir sahibi olmadıkları gibi, sonradan çıkan himayecilik tartışmalarından da tamamen habersiz bulunuyorlardı. Anlaşıldığı kadarıyla Tanzimat dönemi devlet adamları, modern devlette iktisadi konuların önemini takdir etmelerine imkân olmadığı için, bir milletin ekonomik gelişmesini tayin eden faktörlerin üzerinde hiç bir zaman durmamışlardı. Onların gayesi modern bir devletin kurulması için içinde buldukları ekonomiden azami vergi hasılatı elde etmektir. Yani malî kaynak bulma meselesi üzerinde duruluyordu. Modern bir devletin kurulması meselesi paraya bağlı bir işti. Bu bakımdan onlar için asıl mesele vergi, akçenin devalüasyonu, gümrük resmi, ve borçlanma gibi kaynaklardan daha fazla hasılat sağlamaktı. Servete gelir artışının serveti ve geliri yükselterek dolaylı yollardan artırılabilceği düşüncesine imkân yoktu. Bu sebeple ülke bütçe açığını bir türlü kapatamıyordu. Yirmi yılda on defa yurt dışından borç para alınmıştı. Bütçe açığı 1876 malî yılında 5 milyon lirayı bulmuştu. Önsoy, A.g.e., s. 33; Ercüment Kuran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri", Türk Dünyası El Kitabı, I, Ank. 1992, s. 499.

edebileceđini anlatmaktadır. İřte bundan dolaydır ki, 1859 ile 1865 yılları arasında űlkeye Batılı fikirlerin girmesini temin etmiř olan kitaplarda ve bu fikirleri yaymak amacıyla kurulan gazetelerde bu temalar iřlenmiřtir. Meselâ, 1859'da Műnif Efendi'nin (sonradan maarif nazırı olan Műnif Pařa) Voltaire, Fe'nelon ve Fontanelle'den tercűme ederek hazırladıđı Muhaverat-ı Hikemiye'sinde esas temalardan biri Voltaire'nin tercűme edilen diyaloglarından birinde řu ifade yer alır: "En bűyűk iřleri bařarmak iřin bile bir bař ve iki kol kâfidir."

Yine Mecmua-i Fűnűn'da Mehmed řerif Efendi'nin "Lűzum-ı Sâ'yű Amel" ve Edhem Pertev Pařa'nın "Meth-i Sâ'y ve Zemm-i bilâil hakkında Meřahir-i Ulema-yı İřlamiyeden Kemal Pařazade'nin Arabi Risalesi Tercűmesi" gibi parçalarda aynı konu iřlenmektedir.

Diđer taraftan Batı fikirlerinin űlkeye girmesinde bűyűk hizmetleri dokunan Sultan Abdűlmeccid'in ilk maarif nazırı Abdurrahman Pařa da űzel műlkiyetin faydasından bahseden yazılar hazırlamıřtır.

Osmanlı İmparatorluđu űzerinde ekonomik baskılar 1830'lardaki nisbeten hafif űekillerini uzun zaman muhafaza etseydi, belki de bu telkinler sayesinde Osmanlıların zamanla ekonomik faaliyete karřı olan tutumları deđiřebilirdi. Ancak 1850'lerde aynı dođrultuda birkaç geliřme űlkenin ekonomik meselesini űok daha vahim bir űekle soktu. Bunlardan birisi Osmanlı devlet adamlarının mahiyetini pek anlamakta zorluk űektikleri "Finans Kapital"in kuvvet bulması ve tesirini gűstermeye bařlamasıydı.

İřte bu atmosfer iřinde, 1850'lerde İstanbul sokaklarını spekulâtűr tipli Avrupalının istila ettiđi gűzlendi. Bu sayede de yűzeyssel bir Avrupalılık bařkentte etkili olmaya bařladı. Diđer taraftan 1860 ile 1867 yılları arasında, Amerikan iř savařı dolayısıyla, pamuk Avrupa'ya Mısır'dan ithal edilmeye bařlandı. Mısır'da toprak sahipleri birdenbire zenginleřiverdiler. Her iki geliřmenin İstanbul űzerindeki etkileri hakkında tarihçi Cevdet Pařa, alıřveriřin arttıđını, esnafın zenginleřtiđini, Mısır hanedanından pek űok kiřilerin İstanbul'a bol paralarla gelip kűtű űrnek olduklarını, saray ve İstanbul hanűmlarının da onları taklit ettiđini, emlâkın deđer kazandıđını, ithalat ve ihracat dengesinin bozulduđunu, Avrupa'ya kűllyatlı miktarda para gittiđini ifade eder ve iřin sonunun dűřűnűlmediđini belirtir.²⁷

Sonuç olarak, Tanzimat'tan sonra Batı'ya yaklařan ve yeni dűnya gűrűřű halkın birűok ihtiyaĉlarını deđiřtirdiđi iřin bu durum eski sanayii sarsmıřtır, diyebiliriz. Gerçi bu sanayi, yařamamaya mahkumdu. Lâkin Tanzimat bunu biraz daha űne almıř oldu.

Bilhassa Batı âdetlerinin űlkeye giriři ve yerleřmesi, yerli malının talebini azaltıp, yerli sanayii bu hal bűsbűtűn zaafa dűřűrműřtű. Bűtűn bunların neticesi

²⁷ Mardin, A.g.m., s. 624-625.

olarak, Tanzimat devresinin başında sanayi maddelerinin çoğunu kendi üreten ve hatta bir kısmını ihraç eden Osmanlı Devleti, bu devrin sonunda hemen bütün ihtiyaçlarını dışarıdan sağlamaya mecbur oldu. Böylece, Avrupa malı Osmanlı memleketinde gittikçe rağbet bulup alışılan, aranılan mamuller oldu. Bu da ticarî dengenin daima aleyhimize olarak gelişmesine ve Türk altınının yurt dışına akmasına, memleketin gittikçe fakirleşmesine sebep oldu.

ABSTRACT

Industry is an important factor playing a role in determining the welfare of the Society, Increasing its social level and in international relations. For this reason, during Tanzimat period, industrialization took a new stance in parallel to the thoughts and ways of western societies. In fact, it was a period when western way of employing large numbers of workers were put in practice .

The goals requiring a radical structural change were not reached, they led to dangerous results. Although all the attempts ended in failure, they were the first steps which would be kept on after the Roundation of the Republic.

